

EWA KRAWCZAK

*Literatura i społeczeństwo. Wokół problematyki
socjologii literatury*

Literature and Society. On the Problems of Sociology of the Countryside

Stwierdzenie, że społeczeństwo lub zjawiska życia społecznego oddziałują na sztukę, dostarczając jej bohaterów, tematów lub chociażby tła dla twórczej ekspresji artysty, nie jest dzisiaj odkrywcze. Dawniej nie było jednak dla wszystkich takie oczywiste. Zgodnie z koncepcją autonomiczną, sztuka znajdowała się ponad kontekstem kulturowym oraz ponad osobowością artysty i wolna od jakichkolwiek wpływów zewnętrznych, poddawała się jedynie wewnętrznej logice swojego rozwoju.¹ Wizja dziedziny rządzącej się własnymi, odrębnymi prawami, powstała jako efekt zerwania tradycyjnych powiązań społecznych i zależności funkcjonalnych w efekcie przemian rewolucyjnych XVIII wieku.²

---

¹ Drugim, obok autonomicznego, sposobem interpretowania zjawiska sztuki był emancjonizm, który kojarzy się zazwyczaj z myślą filozoficzną Hegla, a reprezentowali go między innymi G. Lukács, T. Adorno i L. Goldmann, zob. J. Białostocki [red.], *Pojęcia, problemy, metody współczesnej nauki o sztuce*, Warszawa 1976, s. 315, por. A. Lipski, *Elementy socjologii sztuki. Problem awangardy artystycznej XX wieku*, Wrocław 2001, s. 19–21.

² Potwierdza to głośne hasło H. Wolfflina o historii sztuki bez nazwisk, zob. id., *Sztuka klasyczna*, Kraków 1931, s. 11. Wyrosła na bazie tej koncepcji socjologia sztuki wymagała gruntownego zbadania samej natury rozpatrywanego przedmiotu i wiązała się z głęboką analizą dzieła sztuki, zob. P. Francastel, *Twórczość malarska a społeczeństwo*, Warszawa 1973, s. 13.

Wydaje się, że dla socjologa ten nurt myślenia o sztuce, podobnie jak teoria emanacjonizmu, jest podejściem zbyt arbitralnym i zdecydowanie za wąskim. Ignoruje bowiem zasadnicze w rozważaniach socjologicznych problemy związane z procesem twórczym, światem artystycznym (*artworld*) oraz z odbiorem sztuki. Nie uwzględnia także takich zjawisk towarzyszących sztuce jak rynek sztuki, jej mecenat, kręgi krytyków, a więc pomija całą instytucjonalną infrastrukturę.³

Problem relacji sztuki i rzeczywistości społecznej, dwóch tak wieloznacznych podmiotów, można zilustrować, zawężając rozważania do jednej z dziedzin, a więc do literatury. W przypadku socjologii literatury niejednokrotnie próbowano określić jej przedmiot i pole badawcze oraz zająć się tą subdyscypliną od strony metodologicznej. Jednak jej problematyka wciąż oscyluje na pograniczu dyscyplin źródłowych, nie uzyskując autonomicznego oblicza naukowego. Prezentacja tematyki i jej zakresu często przyjmuje formę hasłową albo formę prezentacji bliższą działaniom okołoliterackim. Świadomość tych niedostatków i trudności ma swój wyraz w nazewnictwie stosowanym przez badaczy, którzy niejednokrotnie swoją dyscyplinę nazywają refleksją naukową lub zbiorem problemów.

Wydaje się, że warto dokonać krótkiego przeglądu w zakresie problematyki i modeli uprawiania socjologii literatury, który uporządkuje te zagadnienia i stanowić może wstęp wyczerpującego i syntetycznego opracowania w przyszłości.

Gdy przyjrzeć się bliżej definicyjnym zabiegom, widać, że wśród ich autorów panuje pewna rozbieżność w poglądach na istotę socjologii literatury. Dla niektórych najważniejszy staje się historycznie określony wymiar wzajemnych relacji literatury i społeczeństwa albo uniwersalny wymiar takich relacji.⁴ Inne definicje budowane są z perspektywy dyscyplin uprawianych przez ich przedstawicieli. Dlatego socjologia literatury ujmowana bywa z perspektywy wiedzy o kulturze literackiej lub literackiej komunikacji. I w związku z tym może ona uwzględniać społeczne warunki powstawania literatury, warunki jej funkcjonowania oraz warunki przemian⁵ albo obejmuje swoim zakresem zjawiska społecznej genezy twórczości, obecność literatury w społeczeństwie, a zwłaszcza warunki obiegu utworów literackich, ich odbiór oraz komunikację literacką, mającą charakter ponadindywidualny, systemowy.⁶

---

³ Zob. A. Lipski, *op. cit.*, s. 21.

⁴ Zob. B. Owczarek, *Problemy i orientacje socjologii literatury*, [w:] D. Ulanicka [red.], *Literatura. Teoria. Metodologia*, Warszawa 1998, s. 256. O różnych rozumieniach socjologii literatury informuje np. *Słownik literatury XX wieku*, Wrocław 1992, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1988, *Encyklopedia socjologii*, Warszawa 1999 oraz L. Nyiro [red.], *Literatura i jej interpretacje*, Warszawa 1987.

⁵ Zob. S. Żółkiewski, *Kultura. Socjologia. Semiotyka literacka. Studia*, Warszawa 1979, s. 416.

⁶ Zob. J. Sławiński, *Socjologia literatury*, [w:] *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1988, s. 474.

Problematyka socjologii literatury wyrasta z refleksji nad wartością literatury w życiu społecznym, nad przysługującymi jej prawami i nad rozmiarem wysiłków społecznych, których byłaby godna. Stawała się ona aktualna zwłaszcza wtedy, gdy następowały radykalne zmiany kulturowe.

Jednym z pierwszych zagadnień, które wpisują się w historię socjologii literatury, był problem praw i obowiązków literatury. Szczególnie dobitnie stawiało go późne średniowiecze i renesans. O ile wcześniej poeta równał się z rzemieślnikiem, pobożnym i działającym w ramach ustalonego porządku, którego on sam nie był autorem, o tyle we wspomnianym okresie poeta stał się władcą słowa i prawodawcą języka ojczystego. Słowem mógł wymierzać sprawiedliwość. Wtedy też prawa zaczęto łączyć z obowiązkami związanymi z możliwością budowania więzi społecznej i integrowania zbiorowości. Władza poety konkurowała z władzą królewską i hierarchów Kościoła. Kolejne okresy przynosiły transformację roli poety, pisarza, literata w społeczeństwie, nie odmawiając mu praw i już zawsze nakładając na niego obowiązki. W perspektywie socjologicznej odtworzyć można obraz oświeconego filozofa, świadomego swojej publicznej roli, romantycznego maga–proroka czy też „burzyciela sumień”, wreszcie pisarza–producenta, który już nie pełni misji dziejowej, nie poszukuje recepty na szczęście społeczne jak pisarze utopiści, ale podporządkowując się grze mechanizmów rynkowych i polityce kulturalnej, nastawiony jest na sukces osobisty, indywidualny i wymierny sukces komercyjny.⁷

Wpływ literatury na funkcjonowanie społeczeństwa dostrzegano wcześniej niż w średniowieczu. Platon doceniał jej możliwości i siłę oddziaływania, stąd jego postulat o konieczności społecznej kontroli nad literaturą w celu wyeliminowania jej szkodliwych wpływów. Dla niego literatura, podobnie jak cała sztuka, pochodząc ze świata materialnego, odzwierciedlała jedynie świat idei i nie mogła mieć nic wspólnego z wyobrażeniem prawdy, dobra i piękna. Dlatego w idealnym państwie Platon nie znajdował miejsca dla poetów.

Ta negatywna reakcja nie jest wyjątkiem. Można wskazać bowiem wiele przykładów historycznych reakcji na literaturę o podobnej wymowie, które łączy obawa przed szkodliwością społeczną słowa pisanego. W zależności od podmiotu oceniającego różne cechy literatury budziły niepokój czy wręcz wrogość. W perspektywie konserwatywnej za szkodliwe uznawano treści tzw. wyrotowe, gdyż zagrażały one dotychczasowemu łaadowi i porządkowi. Natomiast w perspektywie rewolucyjnej potępiano treści hołdujące konserwatywnemu porządkowi społecznemu, podtrzymujące ten porządek. Pomimo odmiennie rozłożonych akcentów w obu postawach istniała zgodność, która dotyczyła kry-

---

⁷ Zob. B. Owczarek, W. Grajowski, *Socjologia literatury: orientacje*, [w:] *Słownik literatury...*, s. 1015, por. J. Dawydow, *Sztuka jako zjawisko socjologiczne. Przyczynek do charakterystyki poglądów estetyczno-politycznych Platona i Arystotelesa*, Warszawa 1971.

tyki prymatu estetyki nad etyką w literaturze. Afirmacja estetyczna paraliżuje osąd etyczny oraz sprawia, że czytelnik często podziwia to, co powinien potępić. Jednym słowem, forma zabija wrażliwość etyczną.

W przeciwieństwie do Platona Arystoteles akcentował pozytywny wymiar sztuki i literatury. Jego zdaniem, są one często lepszym źródłem wiedzy o świecie niż historia i dokumenty archiwalne. Z kolei emocje, które towarzyszą tragediom oglądanym przez ludzi w amfiteatrach, prowadzą do swoistego oczyszczenia. Można je zatem uznać za czynniki nie tylko estetycznego, ale i moralnego doskonalenia zwykłej publiczności.⁸

Kolejny problem socjologii literatury dotyczy analogii pomiędzy właściwościami społeczeństwa a właściwościami jego literatury. W tym wypadku trzeba wskazać czynniki decydujące o kształcie społeczeństwa i kształcie literatury, które pozwolą nałożyć na siebie typologię społeczeństw i typologię twórczości literackich. Na przestrzeni lat odwoływano się na przykład do ekologii, klimatu, historii i formacji społeczno-ekonomicznej.⁹

Obecny status i podstawy problemowe wiążą socjologię literatury z postacią i pracami Hipolita Taine'a. Przekonany o tym, że w sztuce wyraża się społeczeństwo, proponował on badanie dzieła sztuki na wzór i podobieństwo nauk przyrodniczych tak, jak inne fakty ludzkie i psychologiczne. Jego naturalistyczne podejście do związku człowieka z przyrodą dobrze uwidacznia się w słynnej triadzie, na którą składa się: rasa, środowisko, moment. Właśnie ten ostatni element wiąże ściślej sztukę i literaturę z atmosferą epoki artysty. „Epoka podpowiada artyście zarówno treść, jak i sposób wyrazu artystycznego”.¹⁰ Z założenia, że dzieło sztuki nie jest izolowane, wyprowadzał postulat poszukiwania całości, od której ono zależy i która je tłumaczy. Twórczość artysty lub pisarza, kontekst szkoły artystycznej i epoki, wreszcie cała społeczność, w której artysta nie tylko tworzy, ale i żyje, stanowią kolejne poziomy tej całości. Pod wpływem stanu umysłów środowiska społecznego rodzą się zainteresowania publiczności. Sztuka, poza tym, że jest wyrazem społeczeństwa, naśladuje rzeczywistość i ma charakter mimetyczny. Nie jest to bierne odzwierciedlenie, lecz raczej przeniesienie właściwych proporcji i zarysu stosunków oraz logiki naśladowanego przedmiotu. Przekonanie o obrazowości sztuki i literatury Taine'a określiło jedno z fundamentalnych twierdzeń socjologii literatury, które w literaturze dostrzega prawdopodobny obraz ludzi, stosunków i instytucji panujących w danej epoce i danym miejscu.

⁸ J. Dawydow, *op. cit.*, s. 315–340.

⁹ W romantyzmie dużym powodzeniem cieszył się podział na „literaturę Północy” i „literaturę Południa”, dokonany przez Mme de Staël według kategorii klimatu, czyli atmosfery lub koloorytu lokalnego.

¹⁰ S. Krzemień-Ojak, *Taine*, Warszawa 1966, s. 79.

Pisząc o ważnych dla socjologii literatury postaciach nie sposób pominąć Georgija Plechanowa, autora dwóch podstawowych zasad, często reinterpretowanych i przekształcanych na potrzeby socjologii sztuki.¹¹ Pierwszą streszcza doskonale hasło tzw. ekwiwalentu socjologicznego, który oznacza przekład idei utworu artystycznego z języka sztuki na język socjologii. Druga dotyczy oceny wartości estetycznych analizowanego utworu, a jej kryterium była adekwatność treści i formy. Wartości estetyczne wyrażają specyfikę dzieła, pomimo że pośrednio zależą od panujących stosunków społecznych.

Kategorie socjoliterackiego opisu tekstów literackich oraz dominującą orientację badawczą ukształtowała filozofia marksistowska. Kluczową rolę odegrał między innymi Gyorgy Lukács.¹² Jego praktyka socjologii literatury mieści się najlepiej w obrębie socjologii produkcji literackiej, która stanowi, obok socjologii odbioru i socjologii komunikacji literackiej, jeden z modeli uprawiania XX-wiecznej socjologii literatury.¹³

Na czele różnych rodzajów i gatunków literackich umieścił G. Lukács powieść, nazywając ją „mieszczańską epopeją”. Według niego, właśnie ten gatunek literacki, stanowiąc pomost pomiędzy poetycką formą eposu antycznego a współczesnym życiem mieszczaństwa, pasuje do tej warstwy społecznej, ponieważ realistycznie oddaje jej wewnętrzne stosunki i zachodzące w niej przemiany. Akcja kontrastuje poczynania bohaterów wywodzących się z różnych grup społecznych i ujawnia najważniejsze sprzeczności, które panują w danym społeczeństwie. Postacie epickie reprezentują charakterystyczne cechy świadomości i psychologii klasowej, są pośrednikami pomiędzy podstawowymi klasami społeczeństwa. Powieść nie ogranicza się tylko do ideologii, jest raczej poznawaniem świata społecznego i jego obiektywnym odzwierciedleniem.¹⁴ Osłabienie w powieści realizmu zmniejsza te możliwości.

Socjologia produkcji literackiej G. Lukácsa postrzega twórcę, pisarza w podwójnej roli: jako sprawcę i jako producenta dzieła. Samo dzieło zaś traktuje jako historyczny (genetyczny) obraz społeczeństwa i dlatego wizję socjologii literatury Lukácsa nazywa się genetyczną odmianą omawianego modelu. Jego kontynu-

---

¹¹ Syntetyczną wykładnią poglądów G. Plechanowa na materialistyczno-historyczne badania sztuki jest jego praca *Poprzez dwudziestolecie*. Zależność sztuki i społeczeństwa rysuje się w kategoriach części i całości. Najobszerniejszą całość stanowią siły wytwórcze, które następnie określają stosunki ekonomiczne i ustrój danego społeczeństwa. Na samym końcu usytuowane zostały dziedziny ideologii: prawo, religia, filozofia i sztuka. Ustrój społeczny kształtuje psychikę człowieka wyrażoną w różnych dziedzinach ideologii. Zatem dzieło sztuki jest faktem ideologicznym.

¹² Por. A. Lipski, *op. cit.*, s. 7.

¹³ Taką typologię modeli uprawiania socjologii literatury proponuje B. Owczarek. Zob. *id.*, *op. cit.*, s. 261–275.

¹⁴ Skorzystałam z analizy przeprowadzonej w niepublikowanej pracy proseminaryjnej A. Czerwonki na temat historii socjologii literatury.

atorem był Lucien Goldmann, który również najwyżej cenił powieść.¹⁵ Umożliwia ona bowiem przez tzw. bohatera problematycznego, czyli niedopasowanego do aktualnych stosunków społecznych, transpozycję życia codziennego w społeczeństwie indywidualistycznym, powstałym w wyniku produkcji masowej, na płaszczyznę literatury.

Spośród kilku alternatywnych ujęć socjoliterackiej produkcji wymienić należy propozycję Waltera Benjamina, u którego kluczowym i wiele wyjaśniającym w jego socjologii pojęciem jest aura.¹⁶ Ten niemiecki filozof i estetyk nie pyta o relacje dzieła do stosunków produkcji, ponieważ bardziej interesuje go odpowiedź na inne pytanie, a mianowicie o funkcję, jaką spełnia dzieło w obrębie literackich stosunków produkcji w danym czasie. Odnosi się zatem bezpośrednio do techniki pisarskiej konkretnych dzieł. Twierdzi on, że wykorzystywana technika w sztuce zmienia stosunki między twórcą a publicznością i ujawnia osobę artysty jako producenta masowej rozrywki, wykonującego swoje prace na zamówienie odbiorcy.¹⁷

Omawiając produkcyjny model socjologii literatury, warto wspomnieć o praktycznych badaniach nad rolą pisarza w społeczeństwie, która wraz z rolą czytelnika i pośrednika należy do tzw. socjologii życia literackiego. Takie badania zainicjował Raymond Williams, dochodząc do wniosku, że literatura narodowa nie jest zjawiskiem całkowicie autonomicznym, niezależnym od zmian zachodzących w instytucjach społecznych, a związek między cechami danego społeczeństwa i cechami stworzonej przez nie literatury nie ma stałego charakteru. W Polsce badania dotyczące pochodzenia, wykształcenia oraz zmian roli pisarza przeprowadził Andrzej Siciński.¹⁸

Dotychczas poruszaliśmy się głównie wokół utworu literackiego i jego formy, która może mieć mniejsze lub większe znaczenie w rozważaniach dotyczących relacji społeczeństwo a literatura. Warto przyjrzeć się przy tej okazji recep-

---

¹⁵ Ze względu na tzw. homologię strukturalną jego propozycja modelowa określana jest jako strukturalno-genetyczna, zob. L. Goldmann, *Przełamanie socjologii literatury*, [w:] A. Mencwel [red.], *W kręgu socjologii literatury*, Warszawa 1977, s. 353.

¹⁶ Można tutaj wymienić także nazwisko Borysa Awratowa z jego metodą formalno-socjologiczną, która bada przede wszystkim „literaturę jako profesjonalno-pragmatyczny system pracy literackiej, system dysponujący swoistą techniką, ekonomią [...]. [...] bada nie indywidualne, kunsztownie wykonane rzeczy, ale społeczną produkcję masowych literackich utworów” i „ustanawia następujące prawo wytwórczości literackiej: materiał i struktura literackiego produktu jest określona przez społeczny sposób produkcji i społeczny sposób jego konsumpcji”. B. Awratow, *Metoda formalno-socjologiczna*, [w:] S. Skwarczyńska [red.], *Teoria badań za granicą*, t. 2, cz. 4, Kraków 1974, s. 81.

¹⁷ W. Benjamin, *Twórca jako wytwórca*, Poznań 1975, s. 48–49.

¹⁸ A. Siciński, *Literaci polscy. Przemiany zawodu na tle przemian kultury współczesnej*, Wrocław 1971.

cji dzieła literackiego, co umożliwi kolejny wariant uprawiania socjologii literatury – model socjologii odbioru i odbiorców literatury.¹⁹

Istnieją dwa główne elementy, które spinają rozległe pole recepcji literackiej i są to publiczność oraz książka literacka. Pomiedzy nimi pojawiają się również elementy pośrednie takie, jak: wydawcy, krytycy, księgarze i biblioteki. Jednak podstawowym przedmiotem w tym wariacie socjologii literatury jest sam proces odbioru, który przez socjologów bywa postrzegany zazwyczaj w dwóch typowych postaciach. Jedną z nich jest analiza reakcji publiczności na określone tematy, postaci i wątki danego dzieła lub dzieł, czyli analiza chłonności publiczności na treści zawarte w utworach literackich podlegających badaniu. Drugą natomiast stanowi prezentacja ilościowych i typologicznych różnicowań publiczności literackiej. W tym przypadku wyniki zależą od przyjętych kryteriów socjologicznych lub od typu i celu literatury różnicujących kręgi czytelnicze.

Nieco inaczej odbiór dzieła i samo dzieło literackie rozumie Robert Escarpit. Dla niego najważniejsza jest książka, która ma podwójny charakter: jest przedmiotem i znakiem określonych treści, jest produkowanym na rynek towarem i przekaznikiem. Takie podejście pozwala postrzegać książkę jednocześnie jako część kultury symbolicznej i przedmiot działalności gospodarczej. Jest ona jeszcze dodatkowo intrygująca, ponieważ zawiera cechę bezinteresowności. „Literackie jest każde dzieło, które nie jest narzędziem, lecz stanowi cel sam w sobie. Literacki jest każdy tekst niefunkcjonalny, tzn. zaspokajający określoną potrzebę kulturalną o charakterze nieużytkowym”.²⁰ Faktem literackim staje się książka przez kontakt z czytelnikiem.

Do modelu socjologii literatury rozumianej jako rozpowszechnienie książki literackiej można w pewnym stopniu zaliczyć badania Anny Pawełczyńskiej, Bogusława Sułkowskiego, Antoniny Kłoskowskiej oraz Stanisława Siekierskiego.²¹ Taki model socjologii literatury wpłynął na zmianę dotychczasowego obrazu dyscypliny. Jest to bowiem wariant o charakterze empirycznym, który zrywa z filozoficzną spekulacją dominującą w wielu wcześniejszych pracach. Model ten uwzględnia materialny, organizacyjny i ilościowy wymiar różnicowań społecznych oraz wykorzystuje wskaźniki, badania ankietowe, wywiady socjologiczne, czyli narzędzia lepiej badające i opisujące funkcjonowanie literatury we współczesnym społeczeństwie.

Na gruncie różnorodnych inspiracji metodologicznych, na styku z różnymi dyscyplinami humanistycznymi i pod wpływem nowych dziedzin, takich jak

---

¹⁹ W tym modelu określa się składniki procesu recepcji dzieła, ustala narzędzia opisu i precyzuje wartości służące ocenie tego procesu.

²⁰ R. Escarpit, *Rewolucja książki*, Warszawa 1969, s. 46.

²¹ Np. B. Sułkowski, *Powieść i czytelnicy. Społeczne uwarunkowania zjawisk odbioru*, Warszawa 1972; S. Siekierski, *Książka literacka. Potrzeby społeczne i ich realizacja w latach 1944–1986*, Warszawa 1992.

teoria komunikacji czy semiotyka, poczynając od lat pięćdziesiątych XX w. pojawiły się nowe koncepcje socjologiczne, a między innymi wykrystalizował się trzeci już wariant socjologii literatury – socjologia komunikacji literackiej.²² Wszystkie one definiują literaturę jako komunikację.

Komunikacja literacka staje się możliwa dzięki wykorzystaniu wspólnego języka, będącego zbiorowym systemem symbolicznym, którym posługują się wszyscy ludzie pozostający lub wchodzący w społeczny obieg literatury. Językowy, znakowy albo symboliczny charakter literatury powoduje, że ma ona dwoistą naturę, jest rzeczą i posiada znaczenie.

Idea modelu komunikacji literackiej streszcza się doskonale w powiedzeniu, że „literatura jest literaturą wówczas, gdy jest czytana”.²³ Zatem ani publiczność literacka, ani utwór literacki, jako odrębne, autonomiczne podmioty nie są przedmiotem zainteresowania socjologii komunikacji. Ważniejszy jest bowiem ich wzajemny związek, a więc teksty czytane przez konkretne osoby. Aktowi odbioru literatury nadaje się znamiona twórczości, ponieważ lektura to nie tylko bierna reprodukcja treści, ale przede wszystkim interpretacja tych treści.

Jeden z przykładów komunikacyjnego ujęcia socjologii literatury stanowi propozycja z lat 70 XX w. przywoływanego wcześniej Roberta Escarpita. W porównaniu z dawniejszymi pracami zmieniły się jego poglądy na charakter związku między pisarzem a czytelnikiem. Przestał go postrzegać w kategorii komunikacji potencjalnej i nie oddzielał procesu pisania od procesu lektury. Przyjmuje dwuaspektową perspektywę przedmiotu socjologii literatury. Literaturę rozumie jako proces obejmujący rękopis dzieła, medium, czyli przekaznik oraz operację, czyli proces lektury, a akt czytania jest odtworzeniem aktu pisania. Drugi aspekt obejmuje zaś wszystko to, co dotyczy rozpowszechniania literatury, a więc produkcję książki, rynek książki i jej konsumpcję.²⁴

Podobny w charakterze, chociaż wyływający raczej z tradycji fenomenologicznej, jest projekt wiedzy o kulturze sformułowany na polskim gruncie przez Stefana Żółkiewskiego. Odpowiedź na pytanie stawiane wcześniej przez francuskiego socjologa: co ludzie robią z literaturą? stanowi część proponowanej już w polskim wydaniu wiedzy o kulturze literackiej, na którą składają się „wzory i zachowania pisarskie i czytelnicze oraz środki przekazu służące komunikacji

---

²² Na kształt tej dyscypliny wpływ miały także dawniejsze inspiracje w postaci symbolicznego interakcjonizmu, hermeneutyki i fenomenologii.

²³ R. Escarpit, *Literatura a społeczeństwo*, [w:] A. Mencwel [red.], *W kręgu socjologii literatury*, t. 2, s. 114.

²⁴ H. D. Duncan porusza się natomiast na gruncie symbolicznego interakcjonizmu. Utwór literacki jest jednym z symboli, a literatura jest fikcyjnym przedstawieniem różnych form komunikacji między ludźmi, ponieważ tworzy modele działania w zawieszeniu. Odbiorca, czytając, odtwarza te modele i w ten sposób przyswaja sobie różne role życiowe i kulturowe. Można tutaj potraktować literaturę jako perswazyjną formę symboliczną, dzięki której dokonuje się proces socjalizacji.

między pisarzami a czytelnikami. Jej korelatami są [...] wytworzone w niej lub tylko funkcjonujące w niej dzieła literackie”.²⁵ Rezultatem badań tej wiedzy jest określona typologia społecznych warunków komunikacji literackiej, typów czytanej literatury i sposobów reagowania na nią. Natomiast jej pojęcia i sposób argumentacji pozostają pod wyraźnym wpływem metodologii semiotyki literackiej.

Polemicznym wariantem wobec dominującego w polskim literaturoznawstwie nurtu produkcyjnego socjologii literatury, alternatywnym w stosunku do wiedzy o kulturze literackiej, był model komunikacyjnego wzorca socjologii literatury wywodzący się z kręgu poetyki historycznej. Wśród jego autorów odnajdujemy takie nazwiska, jak: Janusz Sławiński, Edward Balcerzan, Michał Głowiński. Traktowali oni tekst literacki jako uwewnętrzną komunikację zachodzącą między podmiotem tekstu (autorem, narratorem) a czytelnikiem.²⁶ Socjologicznym ekwiwalentem tradycji literackiej jest publiczność literacka, która decyduje o „literackości” określonego utworu i konkretyzuje ukryte w dziele instrukcje lektury. Zróżnicowanie publiczności literackiej może ewentualnie świadczyć o społecznie różnej recepcji utworów literackich. Charakter procesów komunikacji literackiej zależy w głównej mierze od rozwarstwienia publiczności, od odpowiadających mu typów obiegu literatury, od istnienia warstwy ekspertów i od instytucjonalnych form upowszechniania literatury. Krytycy tej propozycji za jej zasadniczą wadę uznali niesocjologiczność, ponieważ trudno nazwać koncepcję socjologiczną na podstawie ogólnego założenia, że literatura jest faktem społecznym.

Stan obecny socjologii literatury i jej historię doskonale podsumowuje następujące zdanie: „niemożliwa jest na razie jedna socjologia literatury”, które prawdopodobnie sprawdza się również na gruncie szeroko pojętej socjologii sztuki. Zaprezentowana próba systematyzacji problematyki z kręgu socjologii literatury nie wyczerpuje w całości tematu. Od lat 60. XX w. podejmowano liczne próby podobnych systematyzacji, jednak w toku gromadzonej i modyfikowanej wiedzy okazywały się one niewystarczające lub ulegały dewaluacji.

To co funkcjonuje we współczesnej humanistyce pod nazwą socjologii literatury, częściej niż do socjologii należy do teorii badań literackich. Tak pojęta socjologia literatury nie czerpie inspiracji z teorii socjologicznej i nie wzbogaca jej o nowe elementy. Nie ulega zatem wątpliwości, że przyszłość i powodzenie tej dyscypliny zależą od przezwyciężenia tych trudności. W określeniu nowego paradygmatu nie można jednak zapominać o historycznych osiągnięciach teoretycznych.

---

²⁵ S. Żółkiewski, *Kultura. Socjologia. Semiotyka literacka. Studia*, Warszawa 1979, s. 367.

²⁶ Por. J. Sławiński, *Socjologia literatury i poetyka historyczna*, [w:] J. Sławiński [red.], *Problemy socjologii literatury*, Wrocław 1971, s. 37–38.

LITERATURA

- Benjamin W., *Twórca jako wytwórca*, Poznań 1975.
- Białostocki J. [red.], *Pojęcia, problemy, metody współczesnej nauki o sztuce*, Warszawa 1976.
- Dawydow J., *Sztuka jako zjawisko socjologiczne. Przyczynek do charakterystyki poglądów estetyczno-politycznych Platona i Arystotelesa*, Warszawa 1971.
- Encyklopedia socjologii*, Warszawa 1999.
- Escarpit R., *Rewolucja książki*, Warszawa 1969.
- Francastel P., *Twórczość malarska a społeczeństwo*, Warszawa 1973.
- Krzemień-Ojak S., *Taine*, Warszawa 1966.
- Lipski A., *Elementy socjologii sztuki. Problem awangardy artystycznej XX wieku*, Wrocław 2001.
- Mencwel A. [red.], *W kręgu socjologii literatury*, Warszawa 1974.
- Nyiro L. [red.], *Literatura i jej interpretacje*, Warszawa 1987.
- Siciński A., *Literaci polscy. Przemiany zawodu na tle przemian kultury współczesnej*, Wrocław 1971.
- Siekierski S., *Książka literacka. Potrzeby społeczne i ich realizacja w latach 1944–1986*, Warszawa 1992.
- Sławiński J. [red.], *Problemy socjologii literatury*, Warszawa 1971.
- Słownik literatury XX wieku*, Wrocław 1992.
- Słownik terminów literackich*, Wrocław 1988.
- Sułkowski B., *Powieść i czytelnicy. Społeczne uwarunkowania zjawisk odbioru*, Warszawa 1972.
- Ulanicka D. [red.], *Literatura. Teoria. Metodologia*, Warszawa 1998.
- Wolfflin H., *Sztuka klasyczna*, Kraków 1931.
- Żółkiewski S., *Kultura. Socjologia. Semiotyka literacka. Studia*, Warszawa 1979.

SUMMARY

The article deals with relations between the arts and the society and their mutual interactions focusing on the relations between literature and the society. The aim of the considerations is to present the research areas of literature sociology using popular historical and standard classifications.